Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 1

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

YANGILIK YARATISH, AMALIY O‘ZGARISH VA IJTIMOIY RIVOJLANISH MUNOSABATLARIDA INNOVATSION TASHABBUSKORLIKNING IJTIMOIY-ONTOLOGIK MAQOMI

Ne’matullo Akmalovich Usmonov*

Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi

✉ nematullo66@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada innovatsion tashabbuskorlikning ijtimoiy borliqdagi maqomi tahlil qilinadi. Yangilik, amaliy joriy etish va rivojlanish tushunchalari konseptual farqlanadi. Qiyosiy talqin va qarshi misollar yordamida munosabatli yondashuv ishlab chiqiladi. Tashabbusning mavjudlik shartlari uning ijtimoiy maqbulligidan ajratib ko‘rsatiladi. Natijalar ta’limdagi yangilanishlarni insoniy oqibatlar bilan baholashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar

innovatsion tashabbuskorlik, ijtimoiy ontologiya, faoliyat, emergentlik, institutsionallashuv, ijtimoiy rivojlanish.

DOI: 10.5281/zenodo.23499117

KIRISH

Innovatsion tashabbuskorlikni faqat yangi g‘oyalar soni, texnologik mahsulot yoki muvaffaqiyatga intiluvchi shaxs xususiyati orqali izohlash tadqiqot obyektining muhim qatlamlarini chetda qoldiradi. Ushbu maqolada muammo boshqacha qo‘yiladi: tashabbus qaysi munosabatlar tufayli ijtimoiy voqelikka aylanadi va uning mavjudligi nima uchun rivojlanishga xizmat qilishini hali anglatmaydi? Savolning birinchi qismi ontologik, ikkinchisi normativ mazmunga ega. Ularni birlashtirib yuborish amalga oshirilgan har qanday yangilikni taraqqiyot sifatida talqin qilishga olib kelishi mumkin. Bu esa aynan asoslanishi lozim bo‘lgan xulosani ta’rifning o‘ziga oldindan kiritish demakdir.

O‘zbekiston ilmiy muhitiga doir D.Mamasadikovaning tadqiqotida ijtimoiy-gumanitar loyihalarni shakllantirish va amalga oshirish muammolari ajratib ko‘rsatiladi [1]. U.Abdurakhmonov yoshlar intellektual salohiyati bilan texnologiyalar qo‘llanishi orasidagi aloqani ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan muhokama qiladi [2]. Mazkur ishlar bu yerda mamlakat bo‘yicha umumlashtirilgan empirik dalil sifatida emas, loyiha yaratilishi, amaliy vositalar va insoniy salohiyat o‘rtasidagi farqni aniqlashtiruvchi mahalliy ilmiy kontekst sifatida qo‘llanadi. Maqolaning maqsadi shu farqni ijtimoiy ontologiya kategoriyalari yordamida asoslashdir.

Tadqiqot obyekti innovatsion tashabbuskorlik bilan bog‘liq ijtimoiy faoliyat bo‘lsa, predmeti uning mavjudlik, ta’sir ko‘rsatish va qayta ishlab chiqarilish shartlaridir. Asosiy tezis quyidagicha: tashabbuskorlik individual qobiliyatda boshlanishi mumkin, lekin ijtimoiy faoliyat sifatida uning voqelanishi munosabatlar, moddiy vositalar va mas’uliyat tartiblarining birikishiga bog‘liq. Shuning uchun individual tashabbusni inkor qilmasdan, uni izolyatsiyalangan sabab darajasiga ko‘tarmaslik kerak. Mazkur tezis maqolada tayyor empirik

qonun emas, asoslanishi va chegaralari ko‘rsatilishi lozim bo‘lgan konseptual taklif sifatida ishlab chiqiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-konseptual xususiyatga ega. Tanlash mezonlari mavzuga aloqadorlik, bibliografik aniqlik hamda individual faoliyat, ijtimoiy tuzilma va texnik vosita munosabatlarini yoritish imkoniyatidir. Ushbu tanlov butun adabiyotlar maydonini qamrab oluvchi tizimli sharh deb da’vo qilinmaydi. Nashr sanasi bilan elektron arxivga joylashtirilgan sana farqlanganda original jurnal soni yoki kitob nashri asos qilib olindi. Matndagi kvadrat qavslar adabiyotlar ro‘yxatidagi raqamlarga mos keladi.

Tahlil uch amaldan tashkil topdi. Dastlab “yangilik”, “tashabbus”, “joriy etish” va “rivojlanish” tushunchalarining mantiqiy chegaralari belgilandi. Keyin turli ontologik yondashuvlar bir xil savollar bo‘yicha qiyoslandi: obyekt nimadan tarkib topadi, uning ta’sir imkoniyati qanday yuzaga keladi va u qaysi sharoitda saqlanadi? Nihoyat, ishlab chiqilgan farqlar qarshi misollar bilan tekshirildi. Misollar fikriy vaziyatlardir; ular muayyan oliy ta’lim tashkilotida o‘tkazilgan tajriba yoki kuzatuv natijasi emas. Natijalarning ishonchliligi statistik reprezentativlikka emas, dalillar ochiqligi va tushunchalar izchilligiga tayanadi.

NATIJALAR

Yangilik, joriy etish va rivojlanishning kategoriya sifatidagi farqi. Tahlilning birinchi natijasi uchta hukmning mustaqilligidir. “Bu yechim yangi” degan hukm ma’lum taqqoslash doirasidagi farqni ifodalaydi. “Bu yechim joriy etildi” degan hukm amaliy faoliyatdagi o‘zgarishni qayd etadi. “Bu yechim rivojlantirdi” degan hukm esa o‘zgarishning baholash mezoniga nisbatan ustunligini talab qiladi. Demak, yangilikning taqqoslash bazasi, joriy etishning amaliy dalili va rivojlanishning normativ asosi alohida ko‘rsatilishi kerak. Uchalasidan faqat birining mavjudligi qolgan ikkitasini avtomatik tasdiqlamaydi.

Masalan, o‘quv topshiriqlarini taqsimlaydigan yangi raqamli vosita ishga tushirilgan bo‘lsin. Fikriy vaziyatda u topshiriq berishni tezlashtiradi, biroq talabaning tushuntirish talab qilish imkoniyatini kamaytiradi. Bunda texnik yangilik va tashkiliy o‘zgarish mavjud, ammo rivojlanish haqidagi xulosa bahsli qoladi. Aksincha, ilgari ma’lum bo‘lgan maslahatlashuv tartibini yangi guruh ehtiyojiga moslashtirish texnologik jihatdan original bo‘lmasligi mumkin, lekin ta’limiy munosabatlarni yaxshilashi ehtimol. Shunday qilib, innovatsion tashabbuskorlikni faqat texnik originallik bilan tenglashtirish mantiqan yetarli emas.

Munosabatli mavjudlik va emergent ta’sir. T.Lawsonning ijtimoiy ontologiya konsepsiyalarini qiyoslovchi ishida emergent ijtimoiy birliklar va institutsional faktlarni izohlash o‘rtasidagi tafovut muhim o‘rin tutadi [5]. B.Epstein ijtimoiy faktlarning nimaga asoslanishi bilan ularni belgilovchi umumiy shartlarni bir-biridan farqlash imkonini beradi [7]. Ushbu farqlardan maqola uchun olinadigan metodologik xulosa shuki, tashabbus mavjudligini tushuntirish uning paydo bo‘lish sabablarini sanash bilan tugamaydi. Muayyan harakatning “tashabbus” maqomiga ega bo‘lishi va uning amalda ta’sir ko‘rsata olishi bir xil savol emas.

Shunga asoslanib, innovatsion tashabbuskorlikning ikki qatlamli ta’rifi taklif etiladi. Dispozitsion qatlamda u shaxs yoki jamoaning mavjud tartibga muqobil yechim taklif etish va uni amalga oshirishga kirishish qobiliyatidir. Voqelangan faoliyat qatlamida esa bu qobiliyatning muammo, resurs, hamkorlik va javobgarlik munosabatlari orqali namoyon bo‘lishidir. Birinchi qatlam ikkinchisiz ham mavjud bo‘lishi mumkin: tashabbus qilishga tayyor kishi yetarli resursga ega bo‘lmasligi mumkin. Ikkinchi qatlam esa qobiliyatni tashqi aloqalardan ajratib tahlil qilishni cheklaydi.

D. Elder-Vass ijtimoiy tuzilmalarni faqat insonlardan iborat birlik deb qarashga e’tiroz bildirib, moddiy obyektlarning ham sotsiotexnik birlik ta’siriga hissa qo‘shishini asoslaydi [6]. Bu yondashuvdan kelib chiqadigan mualliflik talqiniga ko‘ra, platforma, laboratoriya yoki ma’lumotlar bazasi tashabbusning shunchaki tashqi bezagi emas: u faoliyatni mumkin qilishi yoki cheklashi mumkin. Biroq moddiy vositaning ta’siri unga axloqiy javobgarlikni avtomatik yuklashni anglatmaydi. Sababiy ishtirok, qaror vakolati va javobgarlikni alohida tekshirish talab etiladi.

Institutsionallashuvning ikki tomonlama xususiyati. Tashabbusning barqarorligi uning dastlabki mualliflidan tashqari ishtirokchilar tomonidan tushunilishi, takrorlanishi va tanqidiy baholanishiga bog‘liq deb taklif qilinadi. Bunda institutsionallashuv imkoniyat yaratishi bilan birga tashabbusning dastlabki maqsadini

toraytirishi ham mumkin. Agar tajriba mazmuni o‘rniga hisobot shakli takrorlansa, tashkilotda yangilik nomi saqlanadi, lekin muammoni hal etishga yo‘nalgan faoliyat susayishi mumkin. Shu sabab institutsionallashuvni faqat hujjatga kiritish emas, faoliyatning ma’no va resurs jihatidan qayta ishlab chiqarilishi sifatida tushunish taklif etiladi.

S. Haslangerning strukturaviy tushuntirishga doir tahlili ijtimoiy hodisani faqat alohida kishilar xohishi bilan izohlash yetarli bo‘lmasligini ko‘rsatadi [8]. Ushbu yondashuv asosida maqola “tashabbus yo‘q” degan bahoni “tashabbus bildirish shartlari qanday?” degan savol bilan to‘ldiradi. Resurs olish tartibi, taklifni ko‘rib chiqish vakolati va muvaffaqiyatsizlikka munosabat tekshirilmasdan turib barcha cheklovni shaxsning passivligiga yuklash izohlash doirasini asossiz toraytiradi. Biroq strukturaviy izoh ham shaxsiy tanlov va kasbiy mas’uliyatni bekor qilmaydi.

1-jadval. Innovatsion tashabbusning mavjudligi va qiymatini farqlash mezonlari

Tahlil qatlami	Asosiy savol	Tekshiriladigan jihat	Noto‘g‘ri tenglashtirish
Dispozitsion	Kim muqobil yechim taklif eta oladi?	Qobiliyat va faoliyatga tayyorlik	Tayyorlikni natija deb olish
Amaliy	Qaysi faoliyat real o‘zgardi?	Vosita, harakat va ishtirok	G‘oyani joriy etish deb olish
Munosabatli	Kimlar va nimalar ta’sirni mumkin qildi?	Hamkorlik va moddiy shartlar	Natijani bir kishiga qisqartirish
Institutsional	Faoliyat qanday saqlanadi?	Vakolat, resurs va takrorlanish	Hujjatni amaliyot deb olish
Normativ	O‘zgarish kim uchun va nimasi bilan yaxshi?	Imkoniyat, zarar va e’tiroz	Yangilikni rivojlanish deb olish

Jadvaldagi o‘lchovlar bir-birini almashtirmaydi. Masalan, resurslar yetarliligi maqsadning asoslanganligini, ommaviy ma’qullash esa foydaning teng taqsimlanganligini isbotlamaydi. Shu bois taklif etilayotgan yondashuv oddiy yig‘indi ballga tayangan reyting emas. U bir o‘lchovdagi yuqori natija boshqa o‘lchovdagi jiddiy kamchilikni yashirib qo‘ymasligi uchun tuzilgan savollar tartibidir. Amaliy foydalanishda har bir savol bo‘yicha qanday hujjat, kuzatuv yoki ishtirokchi fikri zarurligi alohida belgilanadi.

MUHOKAMA

Insoniy faoliyatning texnik vositaga qisqartirilmasligi. V.Cheshev muhandislik faoliyatida inson haqidagi bilimlar, ijtimoiy ekspertiza va kasbiy mas’uliyat o‘rtasidagi bog‘lanishni asoslaydi; muhandislik jamoasining vazifasi buyurtmani bajarish bilan cheklanmasligi kerakligini ta’kidlaydi [3]. V.Lektorskiyning sun’iy intellekt va inson munosabatiga bag‘ishlangan bobini ham ana shu antropologik savol doirasida o‘qish mumkin [4]. Mazkur manbalar texnik vositalar ko‘payishini insoniy subyektlikning o‘sishi bilan tenglashtirmaslik uchun nazariy asos beradi. Bu maqolada undan texnologiya zarur emas degan emas, uning ta’limiy qiymati alohida asoslanishi kerak degan xulosa chiqariladi.

Pedagogik jihatdan tashabbuskorlikni shakllantirish faqat g‘oya yaratishga topshiriq berish bilan tugamasligi lozim. Taklifning muammoga mosligini asoslash, boshqa ishtirokchilar bilan vazifa taqsimlash, cheklangan resurs sharoitida muqobil tanlash va oqibatni tahlil qilish o‘quv faoliyatining tarkibiga kiritilishi mumkin. Bular maqoladan chiqarilgan didaktik takliflardir; ularning samaradorligi bu tadqiqotda tajriba bilan o‘lchanmagan. Baholashda yakuniy mahsulot bilan bir qatorda talabaning dalil keltirishi va qarorini qayta ko‘ra olishi ham kuzatilishi tavsiya etiladi.

E’tirozlar va tushuntirish chegaralari. Birinchi e’tiroz shuki, munosabatli yondashuv original g‘oya muallifining rolini kamaytiradi. E’tirozga javoban tashabbusning boshlanishi bilan uning ijtimoiy voqelanishi farqlanadi. G‘oyaning dastlabki muallifi aniq shaxs bo‘lishi mumkin; biroq bu uning keyingi samarasini faqat shu shaxsning xususiyati bilan izohlash uchun yetarli emas. Mualliflikni e’tirof etish va hamkorlikning konstitutiv rolini ko‘rsatish o‘zaro zid emas. Aksincha, ular intellektual hissa va tashkiliy mehnatni bir-biriga aralashtirmaslik imkonini beradi.

Ikkinchi e’tiroz ijtimoiy rivojlanish mezonlarining bahsliligi bilan bog‘liq. Haqiqatan, “yaxshilanish”ni barcha vaziyatlar uchun yagona o‘lchov bilan belgilash ushbu ish imkoniyatidan tashqarida. Biroq mezonlar bahsli ekanidan har qanday baho teng asosli degan xulosa kelib chiqmaydi. Maqolada kamida mezonni oshkor etish, zarar ko‘rishi mumkin bo‘lgan tomonlarni ko‘rsatish va bahoni qayta ko‘rib chiqish imkonini saqlash talab etiladi. Bu talab yakuniy kelishuvni kafolatlamaydi, ammo baholashning yashirin taxminlarini ko‘rinadigan qiladi.

Uchinchi e’tiroz taklif qilingan tasnifning amaliy bashorat bermasligidir. Mazkur e’tiroz tadqiqotning haqiqiy chegarasini ifodalaydi: konseptual farqlash qaysi loyiha muvaffaqiyatli bo‘lishini oldindan hisoblab bermaydi. Uning vazifasi kuzatuv va baholash obyektini to‘g‘ri belgilashdir. Keyingi tadqiqotlarda bir xil g‘oyaning turli institutsional

muhitlarda qanday namoyon bo‘lishi qiyoslanishi, muvaffaqiyat hamda muvaffaqiyatsizlik ta’riflari oldindan aniqlanishi mumkin. Bunday tekshiruvda tashabbus muallifining qobiliyati bilan muhitning ta’siri alohida kuzatilishi zarur.

Ontologik tahlildan baholash amaliyotiga o‘tish. Taklif etilgan farqlashning metodologik afzalligi baholovchini tayyor yorliqlardan ko‘ra aniq savollarga yo‘naltirishidadir. “Innovatsion universitet” kabi umumiy tavsif o‘rniga qaysi faoliyat o‘zgargani, kim qaror qabul qilgani, qanday resurs qayta taqsimlangani va natijani qayta ko‘rib chiqish vakolati kimga berilgani aniqlashtiriladi. Bunda ijtimoiy birlikka nom berish, uning amaliy ta’sirini tushuntirish va ta’sirni maqbul deb baholash ketma-ket, lekin alohida asoslanadigan amallar bo‘lib qoladi.

Tahlilning yana bir oqibati muvaffaqiyatsiz tajribani mutlaq befoydalik sifatida talqin qilmaslikdir. Agar tajriba oshkor mezonlar bilan o‘tkazilib, xatolar hujjatlashtirilsa va zarar chegaralansa, u keyingi qarorning bilim asosini yaxshilashi mumkin. Biroq bu mulohaza har qanday muvaffaqiyatsizlikni oqlovchi bahona emas: oldindan ko‘rish mumkin bo‘lgan zarar yoki tekshirilmagan da’vo mas’uliyatdan ozod qilmaydi. Tashabbusning ijtimoiy mavjudligi, bilimga qo‘shgan hissasi va normativ maqbulligi shu yerda ham alohida tekshiriladi.

XULOSA

Innovatsion tashabbuskorlikning ijtimoiy-ontologik maqomi individual qobiliyat va voqelangan munosabatli faoliyat birligi orqali talqin etildi. Yangilik yaratish, amaliy joriy etish va ijtimoiy rivojlanish bir-biriga bog‘liq, biroq bir-biridan mantiqan kelib chiqmaydigan tushunchalardir. Ularni ajratish texnologik originallik yoki tashkiliy faollikni insoniy taraqqiyotning tayyor dalili sifatida qabul qilishdan saqlaydi.

Maqolaning konseptual hissasi tashabbus mavjudligini aniqlash, uning ta’sirini tushuntirish va oqibatini normativ baholashni uch mustaqil tahliliy vazifa sifatida birlashtirishdan iborat. Ijtimoiy birlikning moddiy, kommunikativ va institutsional tarkibi hisobga olinar ekan, shaxsning muallifligi va mas’uliyati ham saqlanadi. Pedagogik amaliyot uchun g‘oya mahsulini emas, dalillash, hamkorlik va qayta baholash qobiliyatini ham nazarda tutuvchi mezonlar taklif qilindi. Ularning amaliy yaroqliligi keyingi empirik tekshiruvni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mamasadikova, D. (2025). Problems in the formation and implementation of scientific projects in the field of social and humanitarian sciences. Oriental Journal of History, Politics and Law, 5(02). (p. 19–28). DOI: 10.37547/supsci-ojhpl-05-02-03
2. Abdurakhmonov, U. U. (2026). The socio-philosophical issues of applying scientistic technologies in enhancing the intellectual potential of youth. Oriental Journal of Social Sciences, 6(09). (p. 253–262). DOI: 10.37547/supsci-ojss-06-09-33
3. Чешев, В. В. (2016). Инженерное мышление в антропологическом контексте. Философия науки и техники, 21(1). (p. 104–117).
4. Лекторский, В. А. (2022). Искусственный интеллект в изучении человека, человек в мире, создаваемом искусственным интеллектом. В кн.: Человек и системы искусственного интеллекта. Санкт-Петербург: Юридический центр. (p. 10–29).
5. Lawson, T. (2016). Comparing Conceptions of Social Ontology: Emergent Social Entities and/or Institutional Facts? Journal for the Theory of Social Behaviour, 46(4). (p. 359–399). DOI: 10.1111/jtsb.12126
6. Elder-Vass, D. (2017). Material Parts in Social Structures. Journal of Social Ontology, 3(1). (p. 89–105).
7. Epstein, B. (2016). A Framework for Social Ontology. Philosophy of the Social Sciences, 46(2). (p. 147–167). DOI: 10.1177/0048393115613494
8. Haslanger, S. (2016). What is a (social) structural explanation? Philosophical Studies, 173(1). (p. 113–130).